

Блинова О.Є. Особистісні чинники розвитку соціальних стереотипів / О.Є. Блинова // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д.Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип.28. – С. 67-73.

Блинова О.Є.

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ

Стаття присвячена вивченню особистісних чинників у розвитку та прояву соціальних стереотипів. У статті аналізуються характеристики когнітивної та емоційної сфер особистості, що сприяють більш стереотипному оцінюванню людей та об'єктів оточення.

Ключові слова: соціальний стереотип, стереотипізація, авторитарність, особистісні риси, соціальне пізнання.

Статья посвящена изучению личностных факторов в развитии и проявлении социальных стереотипов. В статье анализируются характеристики когнитивной и эмоциональной сфер личности, способствующие более стереотипному оцениванию людей и объектов окружения.

Ключевые слова: социальный стереотип, стереотипизация, авторитарность, личностные черты, социальное познание.

Відома роль соціальних стереотипів у формуванні різних форм суспільної свідомості – релігійної, філософської, етичної, естетичної тощо. Механізми стереотипізації можна простежити в народних традиціях, віруваннях, релігійних ритуалах, міфічних культах тощо. З розширенням соціального функціонування, стереотипи знаходили відображення в соціальних нормах і законах, моральних правилах та етичних приписах [2; 4; 6; 9].

Невипадково, що дослідження впливу стереотипів на свідомість особистості стали прерогативою психології і в спектрі наукових досліджень займають чільне місце. Взаємозв'язки між сприйманням і стереотипністю,

евристикою та стереотипністю свідчать про трансформацію соціальних надбань в суб'єктивні знання і вчинки, характеризують стосунки індивіда і суспільства.

Мета роботи полягає у спробах пояснити, яким чином розвиваються соціальні стереотипи в процесі особистісного становлення, розкрити загальні механізми стереотипізації та визначити – чи є якісь особливі риси, які сприяють або перешкоджають (або гальмують) проявам стереотипних оцінок явищ або об'єктів.

Поняття “стереотип” визначає сталі компоненти свідомості індивіда, котрі проявляються у формі уявлень або оцінних суджень про об'єкт чи групу об'єктів, клас або явище. «Стереотипізація» – це динамічна здатність свідомості трансформувати об'єктивні поняття в ранг особистого досвіду. Стереотипізація є об'єктивним явищем формування свідомості індивіда, структурування і відображення елементів навколишнього світу. Однією з її найважливіших функцій є процес ідентифікації предметів або явищ, людини або групи, формування в особистості можливих установок та елементів реагування на соціальні явища.

Позитивні властивості стереотипізації полягають у тому, що в ситуаціях і явищах, котрі мають тенденцію повторюватися, модель стереотипної поведінки легко спрацьовує в нових умовах. Автоматизація певних навичок дає можливість більш ефективно концентруватися на ситуативних вимогах, що значно підвищує продуктивність рішень. Недоліки стереотипізації полягають у тому, що вона створює у свідомості індивіда стійкі структури. Їх складно зруйнувати тому, що вони досить відпрацьовані і часто не усвідомлюються людиною. В характері уявлень вони консервативні і не завжди адекватні [2; 3; 5].

Подальші дослідження торкаються впливу стереотипів на процес сприймання та оцінки соціальних явищ або об'єктів. Так, було встановлено, що

стереотипи несуть реальне оціночне наповнення в тому випадку, коли відбувається активний процес обміну інформацією між представниками різних груп [4; 9]. Розширивши теорію функціонування стереотипів до меж її практичної реалізації, Г.Теджфел встановив, що: 1. Люди з легкістю проявляють готовність характеризувати великі етногрупи або соціальні категорії недиференційованими ознаками. 2. Такі оцінки мають значну стабільність протягом досить довгого часу. 3. Соціальні стереотипи певною мірою можуть змінюватися залежно від соціальних, економічних або політичних змін. 4. Стереотипи засвоюються досить рано і використовуються дітьми задовго до виникнення усвідомлених уявлень про ті групи, яких вони стосуються. 5. Соціальні стереотипи не складають великої проблеми, коли не існує явної ворожості у стосунках соціальних груп, але надзвичайно складно модифікувати й керувати ними в умовах значної напруги або конфлікту [7].

Таким чином, можна говорити про загальні закономірності формування групової і індивідуальної свідомості і про загальні механізми сприймання і оцінки людиною явищ об'єктивної реальності, саме психологічні особливості сприймання обслуговують відносну стабільність індивіда в процесі пізнання завжди змінного оточуючого середовища, яке диктує все складніші умови.

У визначенні механізмів взаємодії людини зі світом, суттєві закономірності процесу засвоєння і трансформування інформації були встановлені представниками психоаналізу. Визначивши первинні сфери особистості – 1) комплекс неусвідомлюваних інстинктивних мотивів названих З.Фрейдом "id" (Воно); 2) організована складова особистості, яка охоплює такі психічні функції як сприймання, пам'ять, мислення – "ego" (Я) і контролює неусвідомлені сили "id" та адаптує їх до вимог зовнішнього світу. 3) "Super ego" (зверх-Я), яка складається з комплексу моральних якостей і норм поведінки, відповідно яким "зверх-Я" встановлює моральні зразки для "Я", а також із

совісті, яка контролює, чи дії "Я" знаходяться у відповідності з моральними критеріями. На нашу думку, саме ця сфера найбільше відповідає за продуктивність стереотипних рішень [10]. Керуючись механізмами ідентифікації вона узгоджує поведінку суб'єкта з внутрішніми потребами і зовнішніми імперативами. Як зазначає Ян Щепанський, розвинута психоаналітична теорія намагалася гармонічно поєднати в одній теоретичній конструкції біогенні організми як сили, що діють в "id" і соціогенні елементи, які діють в "зверх-Я" [12, 67]. На наш погляд, це може ілюструвати механізм трансформації об'єктивної інформації на рівень суб'єктивного сприймання.

Психологічний аналіз взаємодії рушійних механізмів "Id" з вимогами соціалізації, знайшов свій розвиток у Е. Фромма, який стверджує, що справжнє "Я" – це "Я", яке є ініціатором розумової активності. Псевдо "Я" – це тільки посередник, що грає роль, яку очікують від нього, але робить це від імені справжнього "Я". Втрата свого "Я" і заміна його псевдо "Я" створює у індивіда сильне почуття відсутності безпеки. Його непокоять сумніви тому, що відображаючи очікування інших людей, він у значній мірі втрачає свою тотожність. Намагаючись перемогти паніку, котра виникає при втраті тотожності, він змушений підкоритися, шукати себе в схваленні іншими [11].

Е.Фромм зазначає, що автоматизація індивіда в сучасному світі збільшила безсилля і відсутність безпеки у середньої людини. Тому вона готова підкоритися новій владі, яка створить їй безпеку і дасть полегшення від сумнівів [11]. Таким чином, підтверджується думка про неоднозначну роль соціальних стереотипів у формуванні свідомості особистості.

Одна з перших спроб описання особистості, яка схильна більшою мірою до стереотипного сприйняття світу належить Адорно, який вивчав те, що визначив як «авторитарну особистість» [1]. Причиною, що створює авторитарну особистість є, перш за все, дитяче виховання та взаємовідносини з батьками. А саме, було відмічено, що авторитарні люди часто виховувались у

родинах, в яких батьки притримувались правил суворої дисципліни та застосовували жорсткі дисциплінарні впливи, щоб утримати дітей від неправильної поведінки (і для покарання, коли вони не підкорялися вимогам батьків). Авторитарні люди більш схильні до підкорення владі, до суворого слідування традиціям і підтримання цінностей середнього класу, до дуже ригідного мислення (тобто мислення «або-або», «все або нічого та ін.). Адорно вважав, що авторитарні люди ненавидять імпульси, що відхиляються від норми (наприклад, страх, агресію) і частіше екстерналізують їх шляхом проєцирування на інших людей. Тобто прихильники цього психодинамічного підходу до розуміння природи «стереотипної» особистості стверджують, що неприпустимі імпульси переносяться на об'єкти, що сприймаються стереотипно. Таким чином, авторитарна людина вважає, що вона не має негативних якостей, навпаки, ці небажані властивості приписуються різним групам людей. Залежність авторитарних людей від батьків і страх, що вони при цьому відчувають, у поєднанні з ненавистю та підозрою, скоріше за все, є рушійною силою переспрямовування цих неприпустимих, пов'язаних з батьками імпульсів, і власних негативних імпульсів на ворожість по відношенню до «інакших» [1].

У класичній праці, що присвячена вивченню та аналізу соціальних стереотипів, Г.Олпорт, спираючись на теорію авторитарної особистості, відзначав, що така особистість та її риси мають великий вплив на розвиток стереотипних установок [7]. Олпорт описував таку особистість у психодинамічних термінах. Олпорт вважав, що «стереотипна» особистість є результатом «викривлення» Еґо, а саме, така людина у всьому бачить загрозу та відчуває невпевненість та страх. Людина намагається подолати ці небезпечні стани та розвиває стереотипну точку зору на інших людей, проєцируючи на них страхи та невпевненість. Олпорт вважає, що крім проєцирування, «стереотипні» особистості схильні витискувати страхи та відчуття небезпеки таким чином, щоб мати можливість уникати зустрічі із власними тривогами.

Це призводить до розвитку багатьох властивостей, притаманних авторитарним людям: амбивалентність по відношенню до батьків, моралізм, потреба у визначеності та дихотомічне мислення (тобто категорічне мислення у термінах «чорне або біле»).

Подальший розвиток уявлень щодо проявів «стереотипної» особистості дійшов до критичної оцінки психоаналітичних поглядів із-за методологічних та концептуальних проблем, пов'язаних із дослідженням авторитарної особистості. Наприклад, Мартін і Уетсі [7] відзначили, що забобони є результатом «нетерпимої особистості». Такі люди схильні з підозрою відноситися до інших людей, особливо до соціальних груп меншості, нетерпимі до неоднозначності (тобто схильні до категорічного жорсткого мислення), більш забобонні і схильні до містичних та надприродних пояснень реальності. До того ж люди з «нетерпимою особистістю» отримували більш низькі результати при оцінці емпатії, довіри, симпатії і більш високі – при оцінці консерватизму. Авторитарні люди не є інтроспективними, вони не вважають, що щось в їх особистості потребує зміни або покращення, і опираються спробам інших людей переконати їх в наявності помилок в їх авторитарних поглядах на світ.

Цікавими є дослідження взаємозв'язку схильності до стереотипного оцінювання та релігійністю людей. Є дані про те, що існує позитивна кореляція між більшою релігійністю, з одного боку, та меншою терпимістю і більш стереотипним відношенням до інших людей, з іншого. Деякі вчені вважають, що причина цього кореляційного зв'язку полягає у тому, що виконання і підтримування суворих догм релігійних святих книг (Біблія, Коран, Тора) посилює схильність до мислення у жорстких термінах «або – або», які поділяють світ дихотомічно на «погане - та - добре». Є загальна закономірність, що все, що блокує можливості логічній, раціональній обробці інформації, підвищує імовірність того, що людина при її оцінці буде спиратися на евристику (наприклад, стереотипи), тобто існує зв'язок між типом мислення,

який стимулюється релігійністю, і типом мислення, що ґрунтується на стереотипах, забобонах, нетерпимості [2; 6; 8].

Потреба у пізнанні є чинником індивідуальних відмінностей; вона відноситься до мотиваційної сфери та обумовлює намагання людини розмірковувати над проблемами світу. Люди з високою потребою у пізнанні схильні шукати, обмірковувати інформацію, що є релевантною для відносин між людьми, для відношення до подій, об'єктів в оточенні людини. У той же час люди з низькою потребою у пізнанні не мотивовані розмірковувати про власне оточення, і цей процес не приносить їм задоволення. Вони уникають екстенсивного пізнання та спираються на більш евристичні типи мислення, що дають можливість робити умовиводи з найменшими когнітивними зусиллями. Тобто потреба у пізнанні мотивує людину шукати більше інформації про світ та уникає швидких (часто, невірних) евристичних суджень, у цьому випадку людина буде менш схильна при оцінці людей та об'єктів спиратися на стереотипи [7].

Ще один параметр індивідуальних відмінностей – це ступінь, в якому людина бажає мати ясне, визначене, недвозначне знання (тобто структуру). Під знанням розуміють норми, емоції, установки і будь-яку іншу, доступну людині інформацію. Люди з високою потребою в структурі припиняють пошук подальшої інформації, що стосується конкретного аспекту знання. Тобто ці люди шукають точну відповідь, а процес збирання подальшої інформації є загрозою стабільності і ясності їх актуального стану мислення, тому що нові відомості можуть вступити у протиріччя з наявним знанням.

Потреба у структурі може збільшуватися в умовах, що обмежують можливість докладно розглядати інформацію. До обмежуючих чинників відносяться емоції, завади, занадто великий обсяг інформації, брак часу для формування суджень. Дослідження потреби у структурі свідчить про те, що ступінь, у якому людина використовує стереотипи у якості евристики для

формування соціальних суджень, частково залежить від ступеню, в якому людина потребує визначеності.

Висновки. Стереотипи надзвичайно важливий чинник формування свідомості, який можливо розглядати, враховуючи соціальні та власне психологічні аспекти їх проявів та розвитку. З соціальної точки зору – стереотип, це схематизована, спрощена характеристика соціальних об'єктів або явищ, надзвичайно стійкий образ або уявлення про певний об'єкт, клас об'єктів або соціальну групу. З психологічної точки зору – стереотип, це структурна частина свідомості індивіда, яка відображається у формі оцінних суджень та уявлень про соціальні об'єкти або явища та реалізується шляхом вчинкових або дієвих актів суб'єкта. Існують загальні механізми та закономірності прояву соціальних стереотипів у мисленні, оцінюванні, поведінки. Для цілей нашого дослідження цікавими є ті особистісні риси, які сприяють, умовно кажучи, більшій стереотипності людини та спроби пояснення цих відмінностей з різних теоретичних позицій. До таких якостей віднесено консерватизм, догматизм, дихотомічне мислення, потреба у визначеності інформації, потреба у структурі.

Література:

1. Адорно Т. Типы и синдромы. Методологический подход (фрагменты из «Авторитарной личности» // Социс. – 1993. – №3. – С.82.
2. Андреева Г.М. Психология социального познания: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. – Издание второе, перераб.и доп. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
3. Балицкий А.Г., Сабурова Л.А. Социальные стереотипы и социальная самореализация // Философия истории: диалог культур. М., 1989. С.13-15.
4. Куевда В.Т. Етнологічні механізми фіксації колективного досвіду // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань: ВЗт. - К.: Гнозис. 1998. - Т.2. - С. 239-247.
5. Лактионов А.Н. О месте социально-психологических стереотипов в структуре индивидуального сознания. // Вестник Харьковского ун-та. Психология личности и познавательных процессов. №366. 1992. – С.7-10.
6. Майерс Д. Социальная психология. – СПб, 1999. – 684 с.
7. Нельсон Т. Психология предубеждений. Секреты шаблонов мышления, восприятия и поведения. – СПб.: «прайм-ЕВРОЗНАК», 2003. – 364 с.
8. Ойстер К. Социальная психология групп. – СПб.: «прайм-ЕВРОЗНАК», 2004. – 224 с.
9. Пірен М.І. Основи етнопсихології: Підручник. Вид. 2-е доп. – К., 1998. – 436 с.
10. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений . – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.

11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Авт. вступ. ст. П.С. Гуревич. – М.: Республика, 1994. – 447 с.
12. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. – М.: Прогресс, 1969. – 238 с.